CÒPIES MANUSCRITES D'IMPRESOS RENAIXENTISTES A LA BIBLIOTECA UNIVERSITÀRIA DE VALÈNCIA: EL LLEGAT D'ONOFRE SOLER I RUBIO

MANUSCRIPT COPIES OF PRINTED WORKS OF THE RENAISSANCE AT THE LIBRARY OF THE UNIVERSITY OF VALENCIA: THE LEGACY OF ONOFRE SOLER I RUBIO

Josep Lluís Martos
Universitat d'Alacant
jl.martos@ua.es

Resum: Onofre Soler i Rubio va ser un dels bibliòfils més importants de la Il·lustració tardana en la València del pas del segle xviii al xix. Va tenir un pes específic en la societat d'aleshores, com a rector de la Universitat de València en dos períodes diferents, com a canonge de la Seu i com a bibliotecari arxiver del Capítol. Tot i això, la seua figura no ha estat suficientment tractada, malgrat que l'Arxiu de la Universitat de València i l'Arxiu Capitular ofereixen molts documents encara per classificar. Una part d'aquests havia estat assenyalada prèviament, documentació que ací es revisa, s'actualitza i es completa, a partir d'aquests dos fons documentals i de la Biblioteca Històrica de la Universitat de València, quant als aspectes relacionats amb el seu important llegat bibliogràfic a aquest darrer fons, de 2 782 obres. D'aquestes, sols 37 són manuscrites i tres presenten la peculiaritat de ser còpies d'impresos antics, datats entre 1490 i 1561, una tècnica bastant desconeguda que, des d'època incunable, ha estat present en la transmissió textual de les obres. En aquest article s'estudien els tres còdexs, des d'una perspectiva interna i externa, que resulten mostres interessants de diferents episodis de la història del llibre, sota una mateixa estratègia de transmissió.

Paraules clau: bibliofília, Onofre Soler, llegat, Il·lustració, transmissió, manuscrit, impremta.

Abstract: Onofre Soler i Rubio was one of the most important bibliophiles of the late Enlightentment in Valencia in the late 18th century and the early 19th century. He was particularly important in that society, as the rector of the University of Valencia in two different periods, as a canon of the Cathedral and as a archivist and librarian at the Chapter. However, his figure has not been sufficiently studied, even if the Archives of the University of Valencia and the Chapter offer many documents not classified yet. Some of these documents had been previously noticed. In this article they are reviewed, updated and completed with material from both collections and from

the Historical Library of the University of Valencia, which includes his important bibliographic legacy of 2 782 works. Only 37 works in this legacy are handwritten and three of them have the peculiarity of being copies of ancient printed works dated between 1490 and 1561, a fairly unknown technique that has been present in the textual transmission of works since the incunabulum era. In this paper all three codices, both internally and externally, are analyzed. They are interesting samples of different episodes in the history of books with the same transmission strategy.

Key words: Bibliophile, Onofre Soler, Legacy, Enlightentment, Transmission, Manuscript, Printing Press.

JOSEP LLUÍS MARTOS

CÒPIES MANUSCRITES D'IMPRESOS RENAIXENTISTES A LA BIBLIOTECA UNIVERSITÀRIA DE VALÈNCIA: EL LLEGAT D'ONOFRE SOLER I RUBIO*

La còpia manuscrita d'obres literàries, en general, és una de les principals vies per a enriquir les col·leccions bibliogràfiques, ja des de temps immemorials. En el segle XVIII, l'esperit il·lustrat impulsa l'aparició i consolidació de biblioteques públiques i privades, en les quals és ben present aquesta estratègia per a aconseguir nous textos, davant la incapacitat de fer-se amb ells d'una altra manera.[1] Bona part de les biblioteques públiques conserven exemples d'aquest procediment de transmissió textual, que han arribat als seus fons bé per la voluntat del seu director, que n'encarrega directament o mediata les còpies,[2] o bé per uns altres mecanismes d'ampliació de les col·leccions,

(*) Aquest treball s'emmarca dins el projecte *Del impreso al manuscrito: hacia un canon de transmisión del cancionero medieval*, finançat pel Ministerio de Ciencia e Innovación (FFI2008-04486), del qual sóc investigador principal. Agraesc a la Biblioteca Universitària de València el permís per a la reproducció de les imatges que s'inclouen en aquest article. Així mateix, expresse el meu agraïment als responsables de l'Arxiu de la Universitat de València i de l'Arxiu Capitular, que han facilitat la meua recerca.

1. En altres casos, fins i tot, es va preferir la reproducció d'un original a la possibilitat de compra, com il·lustra un episodi al voltant del cançoner *I* d'Ausiàs March datat el 1786 (Beltran 2006: 130).

2. Com vaig explicar a propòsit del ms. 416 de la Biblioteca Universitària de València (BUV), que reprodueix bastant fidelment el *Cançoner de Saragossa* (Martos 2012a).

com ara la incorporació total o parcial de biblioteques privades per compra o per llegat. En aquest darrer cas, és interessant el procés, perquè, a través de la delimitació i anàlisi de les seues col·leccions conservades en fons públics, podem reconstruir episodis privats de bibliofília, que afecten la història del llibre i, en definitiva, la història de la cultura. En aquest sentit, aquest treball se centra en una part de la col·lecció privada del rector Onofre Soler i Rubio, llegada a la Universitat, que deixa entreveure l'avidesa de bibliofília il·lustrada: es tracta del corpus de còpies manuscrites tardanes de textos medievals i renaixentistes derivats d'una font impresa que es conserven en la Biblioteca Universitària de València.

EL LLEGAT D'ONOFRE SOLER

El canonge Soler i Rubio va ser rector de la Universitat de València després de la retirada de les tropes franceses, a partir d'un nomenament per a tres anys de l'ajuntament constitucional de la ciutat, el 10 de setembre de 1813.[3] Va exercir aquest càrrec en una segona ocasió, des del 19 de gener de 1833 —moment en què va prendre'n possessió—[4] fins a la seua mort, el 6 de setembre de 1834.[5] Malgrat aquest lloc privilegiat en la societat valenciana de la primera meitat del segle xix, conservem poca documentació sobre Onofre Soler. Tot i que és certa la pèrdua o inexistència de l'expedient concret de Soler com a membre del capítol catedralici (Casanova & Alonso 1988: 139, n. 8), la seua figura es pot seguir en la documentació de l'Arxiu Capitular, a través de les actes de reunions i d'altres documents sobre inventaris o actuacions diverses en la biblioteca de la Seu, perquè el documentem com a canonge arxiver al voltant de 1816 —càrrec que degué ocupar en acabar la seua primera etapa

3. L'ofici és del 10 de setembre de 1813, però el Claustre al qual el presenta és del 2 d'octubre de 1813: «El señor Rector presentó un oficio del ilustre Ayuntamiento Constitucional de diez de setiembre anterior por el que resulta el nombramiento que le hizo de Recto del Estudio por tiempo de tres años y en su vista se acordó su cumplimiento y quedar entendido el claustro», AUV. Arxiu General, Llibres núm. 82 (*Llibre de Claustres, 1811-1817*), f. 48r.

4. AUV. Arxiu General, Caixes núm. 23/2.

5. «Sr. Canónigo D. Onofre Soler, presbítero.— En 6 de septiembre de 1834 falleció en Valencia el Sr. D. Onofre Soler, canónigo de esta Santa Inglesia Metropolitana», Arxiu de la Catedral de València. *Libro de vacantes y defunciones*, 690/65.

Caplletra 56 (Primavera 2014), ISSN 0214-8188, pp. 9-41

com a rector de la Universitat— i encara ho devia ser el 1822 o anys després.[6] Entre aquests papers desconeguts per Casanova i Alonso, trobem un document interessant per a aquest treball, consistent en una donació bibliogràfica produïda durant la seua etapa com a canonge arxiver, que és un precedent del seu compromís bibliòfil amb les institucions de les quals va formar part: el *Quaderno que justifica la data del gasto en la rehenquadernación y reposición de la Biblioteca de esta Santa Yglesia de Valencia según acuerdo capitular de 8 de julio de 1816*,[7] que conté un llistat de donacions d'alguns canonges a la Biblioteca capitular en aquesta data. Hi destaca l'aportació d'Onofre Soler, ja que dels vint-i-dos llibres donats, setze provenien de la seua biblioteca privada, entre els quals es trobaven els tretze toms de cartes de Gregori Mayans, los *Escritores del reyno de Valencia* de Vicente Ximeno i bastants obres de devoció.

Queda molt per fer en l'estudi dels intel·lectuals valencians del segle xix a fi de poder reconstruir una història de la cultura fonamentada i àmplia en aquestes terres. Així ocorria amb el cap de la Biblioteca Universitària, Josep Maria Torres Belda, una figura aparentment secundària en l'erudició valenciana de la segona meitat del segle xix (Martos 2012a). De la mateixa manera, el rector Soler no ha despertat especial interés entre els investigadors, més que les dades biogràfiques que van documentar Casanova i Alonso (1988: 138-141).[8] Bona part dels documents conservats provenen de l'Arxiu Universitari de València, a partir dels quals tenim constància que va obtenir el títol de batxiller el 6 de juny de 1796 i el de Teologia el 17 de maig de 1802. D'aquests documents i d'altres relacionats també amb la seua formació, es pot concloure la data de naixement de Soler c. 1779, a Xàtiva (Casanova & Alonso 1988: 140, n. 11). No tots han estat recollits o transcrits, perquè l'objectiu dels investigadors que s'hi han dedicat no s'ha centrat en una història general de la Universitat de València. No obstant això, si revisem els lligalls de l'Arxiu Capitular i part dels altres fons, obtindrem una rica informació sobre un bibliòfil que encara no ha rebut suficient interés per si mateix, com a part de la Il·lustració tardana en la València de començaments del segle xix.

6. Arxiu Capitular de València, *Deliberacions i acords capitulars en l'any 1816*, núm. 343, ff. 218^{v}-221^{v}.

7. Arxiu Capitular de València, lligall 684/1-D.

8. Comprove i amplie la documentació aportada, que ja no es troba independent en l'Arxiu de la Universitat Literària (AUL), sinó que aquest ha passat a formar una secció de l'Arxiu de la Universitat de València (AUV). N'actualitze la referència de signatura, rellig tots els documents per ampliar-ne la informació i en trobe d'altres a partir dels catalogats per aquests autors.

Caplletra 56 (Primavera 2014), ISSN 0214-8188, pp. 9-41

Tot i que àgraf, Onofre Soler va ser un dels bibliòfils valencians més importants de començaments del vuit-cents. Els seus càrrecs en la societat valenciana donen mostra d'un cert protagonisme intel·lectual en aquells darrers anys de la Il·lustració. S'interessa per la història més recent des de la seua joventut, quan inicia l'afany col·leccionista amb materials de primera mà relacionats amb la guerra del francés i, després, amb altres obres històriques, que encara es conserven en la Biblioteca Universitària com a part del seu fons. Relacionat amb Francesc Xavier Borrull des dels seus primers anys com a rector, col·laborà en la restitució dels drets als jesuïtes i, en conseqüència, intercedí en el seu restabliment a València, fins el punt de donar-ne sostre a alguns en tornar d'Itàlia (Casanova & Alonso 1988: 140). Ben relacionat amb el clergat, amb el món universitari i amb l'erudició valenciana en general, sembla que va tenir un esperit moderat i conciliador, tot i que, en realitat, també disposem de poques dades concretes sobre el seu pensament cívic.[9]

El llegat de Soler degué arribar a la Biblioteca Universitària durant els vuit mesos que passaren entre la seua mort —el 6 de setembre de 1834— i la notícia que se'n féu en l'acta del claustre de 24 de maig de 1835, juntament amb l'arribada d'altres tres donacions menors:

> El Sr. Rector hizo presente que su antecesor, el difunto D. Onofre Soler, había legado a esta Universidad su copiosa librería, la que se hallaba ya en la Biblioteca según el índice que presentaba firmado por el Bibliotecario Mayor, don Mariano Simó, que en vistas de tan precioso legado había escitado la afición de un amigo suyo para que formase de memoria un borrador-retrato del difunto y que, presentado al claustro por si quería hacer algún uso, que igualmente se hallaban en la misma biblioteca los libros del difunto pavordre, D. Vicente Villacampa, el pequeño legado del Sr. canónigo D. Luis Ejarque y el del Sr. pavordre D. Mariano Hernández, con una gramática castellana de don Vicente Salvà, escritor valenciano, que había ofrecido y presentado el mismo autor en persona, según todo costaba en la lista que presentaba firmada también por el mismo bibliotecario; y enterado el claustro acordó se depositen las referidas listas en el archivo de la Junta de Hacienda.[10]

La incorporació d'aquesta col·lecció privada no sols ha estat una de les principals aportacions al fons històric de la Biblioteca Universitària de València, sinó que,

9. Les més importants són les que es deriven de l'advertència inicial a la seua edició de l'*Espill de ben viure* (Casanova & Alonso 1988: 150).

10. AUV. Arxiu General, Caixes núm. 3/6 (*Claustros en limpio, año 1835*), f. 10r-v.

Caplletra 56 (Primavera 2014), ISSN 0214-8188, pp. 9-41

per haver-se produït després de l'incendi de 1812, encara es conserva en bona part, si no completa.

Hi ha dos inventaris del llegat d'Onofre Soler custodiats sense signatura al despatx de l'actual directora de la Biblioteca Universitària de València: una *Relación de los libros legados a esta Universidad Literaria de Valencia por el Sr. canónigo D. Onofre Soler, rector que fue de la misma* i un *Ýndice de la librería del canónigo D. Onofre Soler*. La *Relación* degué ser l'original —si més no anterior a l'altre document—, ja que es tracta d'un mer llistat de les obres sense cap tipus d'ordenació, en el qual sols se'ns indica el títol, la quantitat de toms i el format de les obres. És un volum *in folio* compost de dotze bifolis sense cosir, però distribuïts en tres quaderns segons l'estructura següent:[11]

$$a^{10}\ b^{10}\ c^{4}$$

La numeració és aràbiga, en el marge superior dret i es correspon al bifoli complet i no a cadascun dels fulls.[12] El principal interés d'aquest inventari és el recompte que es fa de tots els ítems, amb llapis blau que va marcant-lo al principi de cada pàgina, fins el final del llistat, on se'ns adverteix que es tracta d'un total de 2 782 obres.

L'*Ýndice* és un inventari del llegat de Soler fet a partir del seu procés d'organització en la Biblioteca Universitària, en el qual se'ns indica, a més de la localització en l'armari —vint-i-cinc en total— i en el prestatge corresponent, el títol, l'autor, l'any, el lloc, els toms, el format i el tipus d'enquadernació. Els fulls que el conformen són *in folio* i estan cosits, però no s'hi veu una estructuració en quaderns. Hi ha sense numerar els dos folis inicials de guarda i el final, mentre que la resta presenten paginació, fins el número 82, corresponent, doncs, a quaranta-un folis. Amb una altra tinta, al final del llistat d'obres, hi diu: *Quedan en la Biblioteca de esta Universidad los libros contenidos en este índice*. Aquesta rúbrica sembla indicar, doncs, que el llistat es va fer *ex professo* per al procés d'incorporació a la Biblioteca Universitària i el seu responsable degué ser el bibliotecari major,[13] Marià Simó, que hi signà a continuació. Malgrat que el document està datat, el darrer dígit de l'any està esborrat i corregit,

11. Que no està «compuesta por tres cuadernillos los dos primeros de 5 bifolios y el tercero de cuatro» (Cabeza 2007: 295), sinó que el darrer es construeix exclusivament a partir de dos bifolis, encara que es corresponen a quatre folis, d'on degué provenir l'error.

12. Queden en blanc el *verso* del penúltim foli i l'últim complet.

13. Segons ens informa l'acta del claustre del 24 de maig de 1835, transcrita abans.

Caplletra 56 (Primavera 2014), ISSN 0214-8188, pp. 9-41

de manera que no s'hi aprecia bé. Tot i semblar que es tracta del 23 de desembre de 1835, això són set mesos després del claustre universitari que ja parlava de l'existència d'aquest índex. D'aquesta dificultat de lectura es deriva l'interrogant que M. Cruz Cabeza afig primerament (2000: 57, n. 24) i elimina després (2007: 295) a la data de 23 de desembre de 1832, abans, fins i tot, del seu segon nomenament com a rector. El procés d'ordenació del llegat d'Onofre Soler no podia produir-se abans de la seua mort, que tingué lloc el 6 de setembre de 1834, mentre que ja estava incorporat al fons de la Biblioteca Universitària de València el 24 maig de 1835, segons l'acta del claustre, per la qual cosa caldria llegir la data com el 23 de desembre de 1834.[14]

La biblioteca d'Onofre Soler fou, aleshores, una important aportació al fons històric de la Universitat de València, quantitativament i qualitativa. Entre els llibres més antics que contenia el llegat, destaquen els manuscrits de l'*Ètica* d'Aristòtil (ms. 724) i de la *Vita Christi* del Pseudo-Bonaventura (ms. 980) o l'imprés de la *Vida de Sant Onofre* (València, 1502?) (CF-3/1),[15] entre d'altres. Al costat de set repertoris lèxics, que parlen dels interessos lingüístics de Soler, Emili Casanova i Cecilio Alonso (1988: 148-149) remarquen les següents obres catalanes del seu llegat:

> Onofre Soler tenia entre els seus llibres l'incunable *Vida de Sant Onofre* (València, 1499). Sense indicació de data d'edició apareixen en l'inventari *Obres* de Jaume Roig, és a dir el *Llibre de les dones* o el *Llibre / de consells* amb 3 entrades diferents; *Lo procés de les olives*, de Fenollar; el *Tractat dels àngels*, d'Eiximenis; *Obres varies*, de Carles Ros. Datats hi trobem el *Dret Real de Almoxarí*, per Lluís Ocaña (Oriola, 1613) *[Libre de Capitols, ab los quals se arrenden y collecten los Drets Reals de Sa Magestat en la Gobernació y Baylía General de Oriola, y Alacant...]*; *Institucions dels furs y privilegis del Regne de Valencia* (1580) de Tarassona; *Capítuls de Valencia* (1669); el *Spill de vida religiosa... compóst per un devot religiós* (València, 1529) del qual, Soler disposava d'un manuscrit del XIX exquisitament cal·ligrafiat; i per últim, l'*Espill de ben viure*, de Jaume Montanyés (1559). D'altres còpies manuscrites de llibres en valencià són: el *Psalteri* de Johan Roys de Corella (copiat del còdex existent en la Biblioteca de la Catedral); i la *Germania dels menestrals de València* (copiat amb lletra del segle XVIII).

14. Bé perquè, efectivament, així ho posa, o bé perquè, com sembla, es tracta de 1835 i hi ha hagut una errada mecànica del bibliotecari, en tractar-se de dates de traspàs d'any.

15. No l'inclouen com a incunable Abelardo Palanca Pons i Pilar Gómez Gómez en el seu catàleg (1981) i Biteca proposa la data de 1502, amb interrogant.

Caplletra 56 (Primavera 2014), ISSN 0214-8188, pp. 9-41

En aquest llistat es cataloguen, si més no,[16] tres obres manuscrites que són còpia d'originals anteriors a 1561: el *Psalteri* de Joan Roís de Corella, l'*Spill de la vida religiosa* i la *Germania dels menestrals de València*. No obstant això i malgrat el seu interés, en tractar-se'n de l'únic testimoni conservat, no forma part del corpus d'estudi d'aquest article la còpia del segle xviii de *La Germania dels Menestrals de Valencia* (ms. 670), del notari valencià Miquel Garcia, que participà directament en la revolta,[17] un exemple més de les habituals reproduccions tardanes de materials historiogràfics valencians derivats de les germanies, que no copien d'impresos i que requeririen un estudi independent.

A partir d'una revisió del catàleg de manuscrits de Gutiérrez del Caño, Casanova i Alonso havien inventariat fins «trenta-tres manuscrits amb lletra del xviii o del xix, fruit dels encàrrecs del canonge Soler a copistes de Madrid o València amb l'objecte de suplir mancances de la seua biblioteca» (1988: 148-149).[18] M. Cruz Cabeza (2007) amplià la nòmina a un total de trenta-set manuscrits conservats del llegat de Soler, dos dels quals són de mà del segle xv,[19] amb la qual cosa comptem, doncs, amb un total de trenta-cinc manuscrits dels segles xviii i xix. No obstant això, aquest catàleg tampoc recull la tercera de les obres del corpus d'estudi d'aquest article: una còpia del segle xviii de l'edició de 1561 de *Lo procés de les olives*, de *Lo somni de Joan Joan* i de *La brama dels llauradors de l'orta de Valencia*. La raó és òbvia: cap dels dos treballs que tracten del llegat d'Onofre Soler —un d'ells monogràficament— parteixen del fons real conservat, sinó del catàleg de manuscrits de Gutiérrez del Caño, que, desgraciadament, no inclou aquest còdex (ms. 928), que he pogut trobar a partir d'una cèdula del fitxer manual, dins la secció de «Manuscrits», en la subsecció de «Suplemento al catálogo».[20]

16. Tal vegada ho són també els *Commentarium Fororum* o *Fori* (ms. 296), també pertanyents al llegat d'Onofre Soler, però no n'he trobat el pressumpte original, per la qual cosa no conec ni la data de l'obra, ni si, efectivament, es tracta d'una còpia. És M. Cruz Cabeza qui el considera una reproducció, encara que la redacció és confusa: «Por su importancia para la historia del reino de Valencia, hemos de subrayar las copias realizadas en el siglo xviii de *La Germanía dels Menestrals de Valencia* de Miquel García; y de los fueros» (2007: 295-296). Ni en la seua descripció del manuscrit (2007: 298), que classifica com a núm. 21, ni en l'epígraf corresponent de Gutiérrez del Caño, com a núm. 989, hi ha cap referència a la data de l'original ni al fet que es tractés d'una còpia.

17. La més recent i sòlida edició d'aquesta obra és d'Eulàlia Duran (1984: 327-407).

18. És aquesta, doncs, la raó de la còpia d'obres: el col·leccionisme.

19. L'*Ètica* d'Aristòtil (núm. 3) i la *Vita Christi* del Pseudo-Bonaventura (núm. 29).

20. Es refereix al catàleg imprés de Gutiérrez del Caño.

Caplletra 56 (Primavera 2014), ISSN 0214-8188, pp. 9-41

LES CÒPIES D'IMPRESOS: ELS MANUSCRITS

A la Biblioteca Universitària de València es conserven, doncs, tres manuscrits que són còpia d'impresos renaixentistes,[21] provinents de la col·lecció privada d'Onofre Soler: el *Psalteri* de Joan Roís de Corella, l'*Spill de la vida religiosa* i el còdex que reuneix *Lo procés de les olives*, *Lo somni de Joan Joan* i *La brama dels llauradors de l'orta de València*. El darrer d'aquests és de lletra del segle xviii, amb enquadernació en pergamí i foliació antiga, mentre que els altres dos ho són ja del xix, amb paginació. Cadascun sembla de mà d'un copista diferent, encara que és difícil delimitar-ho en el cas de l'*Spill de la vida religiosa*, per les seues peculiaritats estètiques, com veurem; no obstant això, el copista degué ser de València, mentre que el de l'altre còdex vuitcentista era un professional que es trobava a Madrid. Aquests manuscrits són, en definitiva, el corpus d'estudi d'aquesta investigació, a cadascun dels quals dedicaré un epígraf independent, ordenats per ordre cronològic d'impressió dels originals, més enllà de l'antiguitat de les obres i de les còpies manuscrites.

1. *PSALTERI TRELLADAT DE LATÍ EN ROMANS PER LO REVERENT MESTRE CORELLA*

El *Psalteri* de Joan Roís de Corella es va imprimir a Venècia el 30 d'abril de 1490, en les premses de l'alemany Johan Hertczog. D'aquesta edició es conserven dos exemplars: un a la Biblioteca Nacional (I-1462) i un altre a la Biblioteca de Catalunya (Esp. 8-8^{au}). L'únic manuscrit que en tenim és la còpia vuitcentista que va entrar a la Biblioteca Universitària de València (ms. 664) a través del llegat d'Onofre Soler, com es pot comprovar en l'adhesiu imprés de la contraportada inicial, compartit per totes les obres d'aquesta donació: *Ex Bibliotheca, quam D. D. Onu//phrius Solér, Academiae Valentinae // Rector, eidem testamento legavit*.

Es tracta d'un volum *in quarto*, enquadernat en pasta amb ornamentació daurada, amb paper de 220 x 155 mm. La caixa d'escriptura està marcada a llapis en els marges dret i esquerre,[22] de 180 x 120 mm, amb una regularitat perfecta de quinze línies per pàgina. El full de guardes inicial, que forma part del bifoli de la contraportada, conté

21. Tots anteriors a 1561 i el més antic d'ells editat a Venècia, en un context evidentment renaixentista.
22. Malgrat que Biteca adverteix que la caixa d'escriptura està «sense senyals de justificació» (Manid 2152).

Caplletra 56 (Primavera 2014), ISSN 0214-8188, pp. 9-41

al *recto* el títol *Psalteri trelladat // de lati en romans // Per // lo reverent Mestre Corella*, i al *verso* s'escriu la signatura actual *M 664* i l'antiga *92-3-3*, amb referència a *G. C. 242*, que remet al catàleg de Gutiérrez del Caño (1913: I, 102).

Biblioteca Universitària de València, ms. 664, f. 1

La foliació és, en realitat, paginació, i està feta per dues mans del segle XIX a tinta i una més moderna a llapis. La de tinta més clara pertany al copista, mentre que

Caplletra 56 (Primavera 2014), ISSN 0214-8188, pp. 9-41

la de tinta negra és obra del corrector, que completà la numeració que hi mancava en bona part del volum. Els ff. 1-2 són la portada i no tenen foliació; del f. 3 al 138 és de mà del corrector; i sols a partir del f. 139 és obra del copista, excepte els ff. 140, 141, 143, 355, 356, 357. A llapis, d'una tercera mà posterior, es numeren els ff. 358, 359 i 360.

Gutiérrez del Caño (1913: I, 102) arreplega errades bibliogràfiques històriques sobre la transmissió d'aquesta obra i en crea de noves. En parlar del manuscrit 664, recull una informació de Just Pastor Fuster,[23] segons el qual «el original MS. se encuentra en la Biblioteca de la Catedral de Valencia» (1913: I, 102). Tot i que, en realitat, es limita a incorporar-hi la confusió quasi llegendària entre l'obra de Corella i el salteri de l'Arxiu Capitular, Emili Casanova i Cecilio Alonso interpreten que, quan Gutiérrez del Caño en parla de l'original manuscrit, no es refereix al *Psalteri* de Corella en general, sinó a aquest manuscrit vuitcentista, que acaba sent «copiat del còdex existent en la Biblioteca de la Catedral» (1988: 149).[24]

El f. 360 és ben interessant, perquè es tracta del rebut que fa el copista d'aquest manuscrit a nom de qui li va encarregar la reproducció, que originalment era un foli complet de paper diferent, doblat en quart per a enquadernar-lo, corresponent a les pàgines 360-[361] i [362-363],[25] la qual cosa fa que el text quede en posició vertical:[26]

23. «En la Biblioteca de la Catedral de Valencia, está el original de este Salterio escrito con hojas de papel y vitela, es en folio, consta de 42 hojas, y como es el original, varía del impreso en muchas cosas; entre ellas, que los 150 salmos están divididos en 170. Al fin tiene también en lemosin, vidas de varios Santos, en especial Apóstoles: constan de 17 hojas» (Fuster 1827: 43).

24. Per a la correcció i precisió d'altres aspectes sobre aquest manuscrit, en particular, i sobre la conservació de l'obra, en general, vegeu Martos 2013.

25. Els claudàtors indiquen que no apareix físicament la numeració de les pàgines.

26. Gutiérrez del Caño va ser el primer a donar notícia de l'existència d'aquest document «Recibo del amanuense de 352 reales, precio de esta copia hecha por encargo de D. Alejo Campo Rey: Madrid 19 febrero 1822» (Gutiérrez del Caño 1913: I, 102).

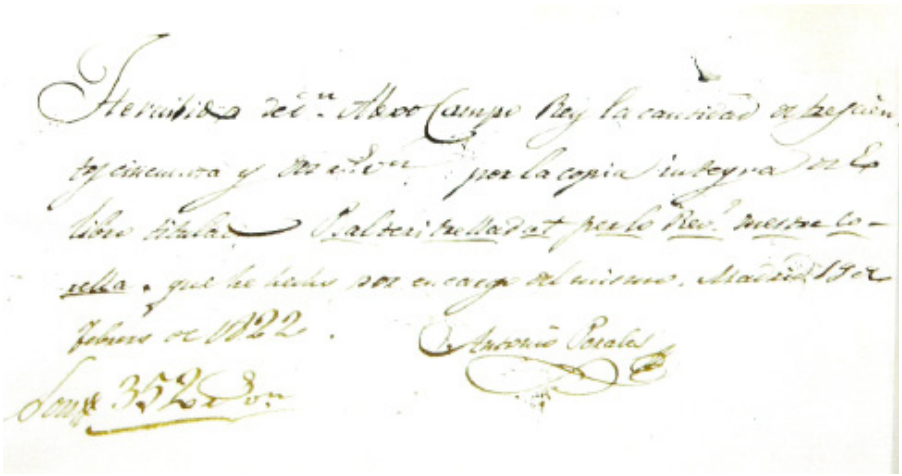

Biblioteca Universitària de València, ms. 664, f. 360.
[«He recibido de don Alexo Campo Rey la cantidad de trescientos cincuenta y dos reales por la copia íntegra del libro titulado *Psalteri trelladat per lo Rev^d^. mestre Corella*, que he hecho por encargo del mismo. Madrid 19 de Febrero de 1822. Antonio Perales»]

La còpia d'aquest manuscrit va tenir lloc a Madrid, per tant, poc abans del 19 de febrer de 1822, de mà d'Antonio Perales —que signa el rebut— i per encàrrec d'Alejo Campo Rey,[27] pel preu de 352 reals de billó. Si s'hagués tingut en compte l'existència d'aquest rebut, que datava la còpia deu anys després de l'incendi i conseqüent desaparició de l'incunable del *Psalteri* conservat a la Biblioteca Universitària de València, hom no hagués pensat en un original valencià, sinó madrileny. Si la còpia es va fer a Madrid, era, senzillament, perquè l'original es trobava allà. De fet, Alejo Campo degué ser tan sols un contacte d'Onofre Soler —i no un posseïdor antic, com creu Biteca (Manid 2152).[28] Soler, que tenia constància de l'existència de l'incunable a

27. I no Álvaro Campo Rey, com transcriu Mª Cruz Cabeza (2007: 297), malgrat que el catàleg de Gutiérrez del Caño (1913: 1, 102) ja n'indicava correctament el nom.

28. Remet de moment al treball que faré sobre el salteri de la Seu de València, en la restauració del qual Onofre Soler va tenir un clar protagonisme. S'hi van emprar materials procedents del text de Corella per a completar-ne buits, però sols en alguns casos. Tal vegada, se'n van encarregar reproduccions parcials ja a Antonio Perales per al procés de restauració del salteri capitular valencià i, amb posterioritat, se li va demanar la reproducció *íntegra* del volum, com destaca aquest al seu rebut, un matís que no ens hauria de passar desapercebut.

Caplletra 56 (Primavera 2014), ISSN 0214-8188, pp. 9-41

la Biblioteca Nacional, hagué de recórrer a intermediaris, perquè no disposava ja de l'exemplar conservat a la Biblioteca Universitària de València entre 1802 i 1812, ni tenia notícia d'aquell que es devia trobar aleshores en mans privades.

La principal peculiaritat del text copiat en el ms. 664 és l'absència d'un fragment del salm 104 i part de l'anterior, completada per Onofre Soler mateix a la fi del volum, en els ff. 356-357:

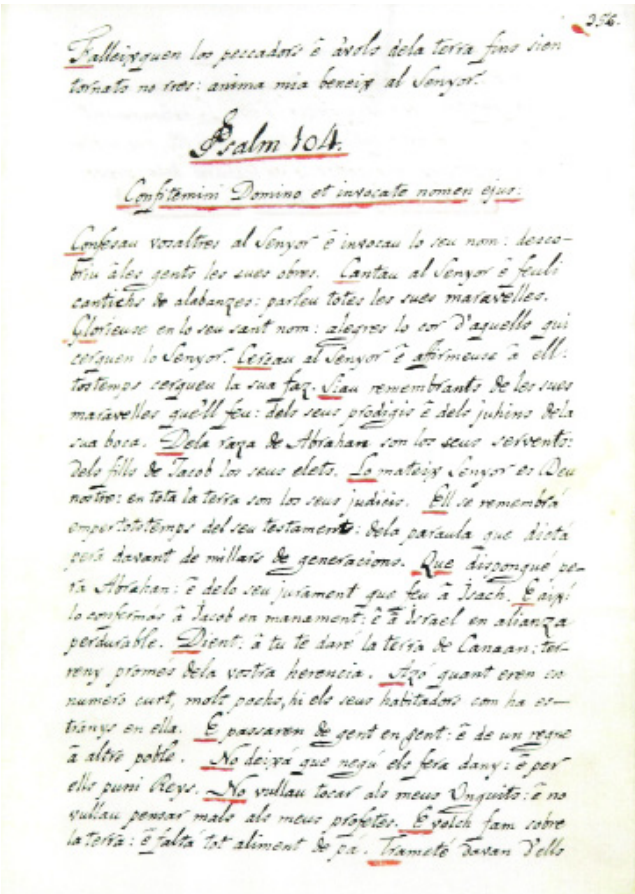

Psalm 104.

Confitemini Domino et invocate nomen ejus:

Biblioteca Universitària de València, ms. 664, f. 356

Caplletra 56 (Primavera 2014), ISSN 0214-8188, pp. 9-41

Gràcies al seu càrrec de rector de la Universitat de València, disposem de molta documentació autògrafa i signada per Onofre Soler, a partir de la qual es pot comparar la seua lletra amb la del corrector del ms. 664. Seria suficient una simple ullada en acarar el següent document amb les correccions del salteri vuitcentista per a comprovar que, efectivament, es tracta de la mateixa mà, però en destaque trets paleogràfics realment característics d'Onofre Soler, com el caigut de la *g* minúscula allargat en horitzontal cap a l'esquerra i sense arribar a tancar el llaç; el caigut pronunciat de la *z*; l'alçat de la *r*; o els traços horitzontals que rematen els caiguts de la *f* i de la *q*:

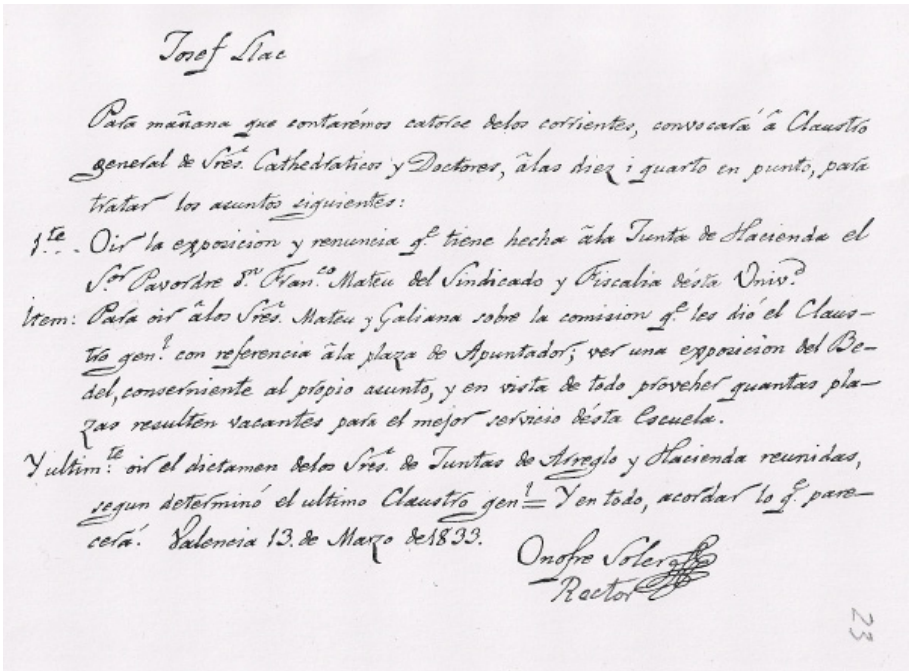

Josef Llac

Para mañana que contarémos catorce delos corrientes, convocará á Claustro general de Srés. Cathedráticos y Doctores, álas diez i quarto en punto, para tratar los asuntos siguientes:

1.te - Oir la exposicion y renuncia q.e tiene hecha ála Junta de Hacienda el Sor Pavordre D.n Fran.co Mateu del Sindicado y Fiscalia déста Univ.d

Item: Para oir álos Srés. Mateu y Galiana sobre la comision q.e les dió el Claustro gen.l con referencia ála plaza de Apuntador; ver una exposicion del Bedel, concerniente al própio asunto, y en vista de todo proveher quantas plazas resulten vacantes para el mejor servicio déста Escuela.

Y ultim.te oir el dictamen delos Srés. de Juntas de Arreglo y Hacienda reunidas, segun determinó el ultimo Claustro gen.l = Y en todo, acordar lo q.e parezcá. Valencia 13. de Marzo de 1833.

Onofre Soler
Rector

23

Arxiu Universitari de València, Arxiu General, Caixes núm. 23/2

El salt de còpia es va produir cap a l'inici del f. 249, les primeres paraules del qual s'eliminen i a sobre de la cancel·lació s'indica que «(salta á la pag. 356)»:

Caplletra 56 (Primavera 2014), ISSN 0214-8188, pp. 9-41

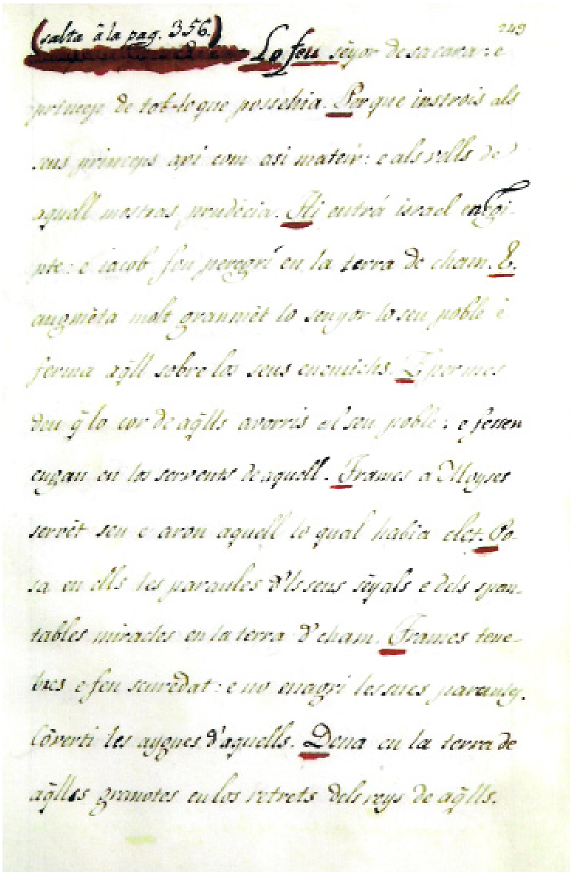

(salta á la pag. 356.) Lo feu senyor de sa casa: e 249
princeps de tot lo que posehia. Perque instruis als
seus princeps axi com asi mateix: e als vells de
aquell mostras prudencia. E hi entrá israel en Egi-
pte: e iacob fou peregri en la terra de cham. E
augmèta molt granmèt lo senyor lo seu poble: e
ferma aqll sobre los seus enemichs. E per mes
deu q̄ lo cor de aq̄lls avorris al seu poble: e fessen
engan en los servents de aquell. Trames a Moyses
servèt seu e aron aquell lo qual habia elet. Po-
sa en ells les paraules dels seus senyals e dels spau-
tables miracles en la terra de cham. Trames tene-
bres e feu scuredat: e no exasperá les sues paraules.
Cóverti les aygues d'aquells. Dona en la terra de
aq̄lles granotes en los retrets dels reys de aq̄lls.

Biblioteca Universitària de València, ms. 664, f. 249

Efectivament, en aquest foli s'inicià la còpia del fragment que hi mancava, que abraça des de les darreres línies del salm 103 fins a bona part del principi del 104 i que acaba a l'inici del f. 357, a la fi del qual diu: «(buelta á la pagina 249 Lo feu Senyor &c.)». S'hi copia amb la tinta negra que completa la paginació i que anuncia els salts de lectura, en tots tres casos de la mà d'Onofre Soler, patrocinador de la reproducció i únic posseïdor privat d'aquesta abans d'arribar a la Biblioteca Universitària de València.

No és casualitat, per tot el que he explicat anteriorment, que, precisament, manque a l'exemplar de la Biblioteca Nacional de Madrid el foli amb signatura de

quadern n_1,[29] que correspon exactament al salt de còpia del ms. 664 de la Biblioteca Universitària de València, la qual cosa fa indubtable que aquest exemplar n'és l'original, com era d'esperar, tenint en compte la necessitat de fer-ne la reproducció a Madrid.[30] La restitució que Onofre Soler mateix en fa en el seu manuscrit no prové, tanmateix, d'un testimoni complet de l'incunable de Joan Roís de Corella, com ja ens ho feia pensar el fet que a la fi del f. 248 hagué d'incloure una línia més per a enllaçar el text amb el fragment de la nova font:

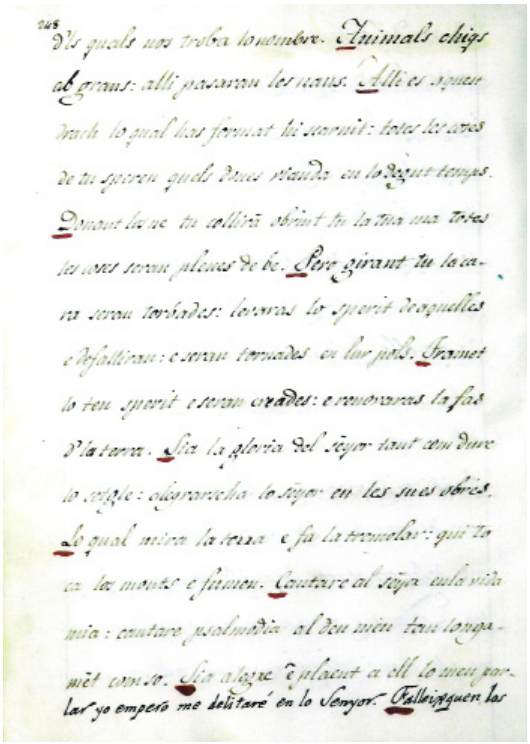

Biblioteca Universitària de València, ms. 664, f. 248

29. La manca de dos fulls en l'exemplar de la Biblioteca de Catalunya no afecta, tanmateix, el text: «Ex. incomplet: falta el f. [A]1 (blanc o amb tít.) i el f. 110 (amb la marca de l'impr.)» (Biteca, Manid 1262).

30. Per a la restauració d'aquest fragment perdut en la còpia vuitcentista de la Biblioteca Universitària de València, vegeu Martos 2013.

Caplletra 56 (Primavera 2014), ISSN 0214-8188, pp. 9-41

L'original d'aquest passatge no és el *Psalteri* corellà, ni tampoc, com podria semblar a primera vista pel grau de coincidència, el ms. 106 de l'Arxiu Capitular de València, sinó la mateixa font emprada per a completar-ne alguns folis (Martos 2013). De fet, no és casualitat que Soler fos també qui impulsà la restauració del salteri capitular, com he documentat, ni menys encara ho és que participés directament en la reconstrucció del còdex, la mà del qual es reconeix en alguns dels folis de lletra vuitcentista, així com en les anotacions inicials, fet que el presenta com a principal responsable del projecte.

II. *SPILL DE LA VIDA RELIGIOSA*

És lògic que una obra concebuda sota les primeres influències hispàniques de la *devotio moderna* i d'un amplíssim ressò europeu (Bover & Font 1981 i 2003; Valsalobre 2008),[31] hagués interessat al canonge Soler.[32] Sols cal revisar-hi els llibres que va donar a la Biblioteca Capitular de València el 1816 (lligall 684/1-D), entre els quals hagués tingut cabuda aquest tractat espiritual sota l'aparença de novel·la al·legòrica, a cavall entre el viatge iniciàtic i el model exemplar dels *specula*, concebut des de la *devotio moderna*, però amb clares dependències lul·lianes. Li degué interessar tant, que no sols n'atresorava un exemplar de la segona edició (València, Jorge Costilla, 29 de juliol de 1529) —que havia adaptat lingüísticament l'*editio princeps* (Barcelona, Joan Rosenbach, 20 d'octubre de 1515) al context valencià (Rafanell & Valsalobre 1999)—, sinó que també comptava amb una molt acurada còpia manuscrita, que conservà fins la seua mort, com es deriva del fet que tots dos llibres van arribar junts a la Biblio-

31. Amb quasi cent edicions impreses de traduccions al castellà, holandés, alemany, llatí, anglés, italià, polonés, gaèlic irlandés, danés, portugués i francés des del segle XVI fins al XIX, «coneguda també a l'Amèrica del Nord, a l'Índia, al Japó i a les Illes Filipines» (Bover 2003: 49). Per a les primeres notícies sobre aquesta difusió europea, veg. Molas (1965) i, per a un llistat bibliogràfic dels estudis individuals sobre aquestes traduccions, vegeu Bover (2005: 64-65).

32. A partir de la preparació d'aquest treball, m'ha interessat la complexa relació d'aquesta obra amb la impremta (Martos 2012b), un aspecte sobre el qual s'ha fonamentat una part del debat crític sobre aquesta obra (Valsalobre 2001 i 2009; Bover 2005).

teca Universitària com a part del seu llegat. Avui es conserven encara en aquest fons: l'imprés amb la signatura R-1/48 i la còpia vuitcentista catalogada com a ms. 526.[33]

Aquest manuscrit és desconegut fins ara pels estudiosos de la transmissió textual de l'*Spill de la vida religiosa*. De fet, sols tinc constància de tres brevíssimes[34] referències prèvies, totes fora de la crítica especialitzada sobre l'obra: del catàleg de manuscrits d'aquesta biblioteca (Gutiérrez del Caño 1913: III, 216) i de dues obres que tracten secundàriament o parcial el llegat d'Onofre Soler (Casanova & Alonso 1988: 149; Cabeza 2007: 301). En tots els casos —com no podia ser d'una altra manera, perquè s'indicava clarament en la portada del còdex—, s'adverteix que és una *Copia original // de un impres antiquisim // titulat // Spill // de la // vida religiosa*:

Biblioteca Universitària de València, ms. 526, 5é foli de guarda

Es tracta d'un còdex enquadernat en pasta amb decoració daurada —com el *Psalteri*—, de paper *in quarto*, amb mesures de 203 x 145 mm. Tot i que no s'hi marca la caixa d'escriptura, el copista degué fer servir algun tipus de plantilla, perquè la regularitat és perfecta, de 146 x 95 mm, amb capacitat per a vint línies, extremadament rectes. El còdex és tan acurat que presenta, fins i tot, una cinta de seda per a marcar el punt de lectura. En les guardes inicials, s'hi indica la referència a la signatura actual *M.526* i a

33. El primer apareix com a ítem 1398 del catàleg d'impresos renaixentistes de Gisbert & Ortells (1992: I, 457) i el segon és l'entrada 2230 del de manuscrits de Marcelino Gutiérrez del Caño (1913: III, 216).

34. Entre dos i dotze línies, tan sols; en aquest darrer cas en un text crític a doble columna.

Caplletra 56 (Primavera 2014), ISSN 0214-8188, pp. 9-41

l'antiga *88-2-17*, i s'hi remet al catàleg de Gutiérrez del Caño, sota l'abreviatura *G. C. 2230*, com és habitual en tots els manuscrits d'aquest fons. El mateix ex-libris imprés d'Onofre Soler que conté la resta de les obres procedents del seu llegat es troba en la contraportada inicial.

Es tracta d'un llibre paginat i no foliat, la numeració del qual apareix sempre centrada al marge superior, de mà del copista i imitant la lletra impresa. Els pròlegs en llatí i en català tenen numeració romana, des del f. I fins al f. XIV. En el f. I, es recull el títol *Spill // de la vida religiosa // novament estampat*, amb un gravat original de sant Francesc del segle XVIII enganxat a sota, a imitació de la portada de l'imprés original, sense reproduir la il·lustració original a mà, a diferència del que ocorre amb la marca de l'impressor. En el f. II, comença el text *Michael Hieronymus Cruilles // nobilissime domine, castissime pariter atque // doctissime virgini Hieronyme Exarche* (ff. II-VIII) i, en el f. IX, ho fa el *Prolech // en lo qual se mostra de quanta utilitat // sia lo present libre encara que chich, y // de que tracta y quin es lo seu titol* (ff. IX-XIV). La numeració aràbiga de la paginació s'inicia en el f. I, amb l'obra pròpiament dita: *Spill // de la vida religiosa // compost per un devot religiós observant // lo qual conte en si un cami breu ab lo qu // al pugam anar a nostre senyor, tramés a // un altre germa seu religios que molt amava* (ff. 1-161). El f. 162 es troba en blanc i sense numeració, perquè es desplaça l'inici de la segona part al foli següent: *Aci comença // la // segona part // de aquest libre // hon posa la part de contemplació* (ff. 163-259). La numeració aràbiga arriba sols fins al f. 259, el darrer amb text, que conté la reproducció del colofó, amb molt poques diferències de l'original:[35]

> A lahor e gloria de nostre senyor Deu: e de la glo // riosa verge Maria e del beneyt sanct Frances : e a sal // vacio de les animes nostres. Feneix lo present tractat in // titulat Spill de la vida religiosa : compost per un devot // religios : lo qual per humilitat calla son nom. Estam // pat en la insigne ciutat de Valencia per mestre Jorge // Costilla : a xxviiii. de Juliol any mil e cinchcents e // vintinou (f. 259).

35. Sols n'és diferent el tall de línies pel diferent format, alguns signes de puntuació «:» (en ms.) i «.» (en imprés) i variants *u/v*. Aquest és el de l'imprés: «A lahor e gloria de nostre senyor Deu: // e dela gloriosa verge Maria e del bene // yt sanct Frances : e a saluacio de les ani // mes nostres. Feneix lo present tractat // intitulat Spill de la vida religiosa. Co // mpost per vn deuot religios : lo qual per // humilitat calla son nom. Estampat en // la insigne ciutat de Valencia per me // stre Jorge Costilla. A xxviiii. de Juliol // Any Mil e cinchcents e vintinou» (f. 144).

Caplletra 56 (Primavera 2014), ISSN 0214-8188, pp. 9-41

Es tracta, per tant, d'una còpia de la segona edició de l'obra, la valenciana de 1529, de Jorge Costilla. En el [f. 260][36] es reprodueix a mà el gravat de l'impressor. La quantitat de tinta fa que aquesta traspasse el paper i embrute molt la pàgina 259, que, en realitat, és el *verso* del foli en què es troba aquest gravat:[37]

Biblioteca Universitària de València, ms. 526, f. 260

Les 12 pàgines següents [ff. 261-272], també sense numeració, contenen la taula de continguts amb els epígrafs dels capítols, en cursiva:

36. Sense foliar, com els de la taula que tanca el còdex; per això hi ha els claudàtors.

37. De fet, la taca arriba a percebre's en els ff. 258 i 261, en els quals, a diferència del f. 259, no hi ha dificultats de lectura per l'excés de tinta.

Caplletra 56 (Primavera 2014), ISSN 0214-8188, pp. 9-41

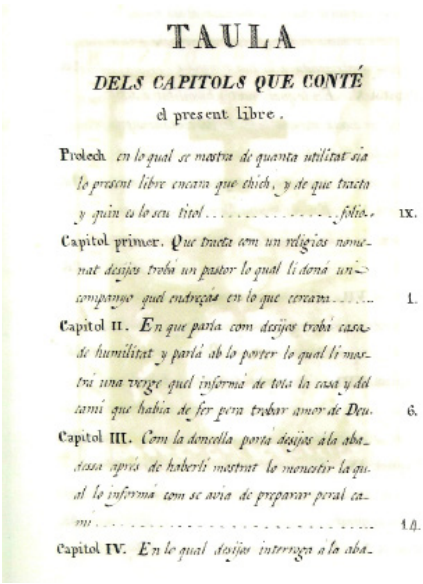

TAULA

DELS CAPITOLS QUE CONTÉ

el present libre.

Prolech en lo qual se mostra de quanta utilitat sia lo present libre encara que chich, y de que tracta y quin es lo seu titol ..... folio. IX.

Capitol primer. Que tracta com un religios nomenat desijos trobá un pastor lo qual li donà un company que endreçara en lo que cercava ..... 1.

Capitol II. En que parla com desijos trobá casa de humillitat y parlá ab lo ponter lo qual li mostrá una verge que informá de tota la casa y del camí que habia de fer pera trobar amor de Deu. 6.

Capitol III. Com la doncella porta desijos ala abadessa aprés de haverli mostrat lo menester la qual lo informá com se avia de preparar peral camí ..... 10.

Capitol IV. En lo qual desijos interroga a la aba-

Biblioteca Universitària de València, ms. 526, f. 261

A l'inici del còdex, hi ha cinc folis de guarda sense numerar,[38] els quatre primers en blanc i el cinqué amb el títol que indica que es tracta d'una còpia d'un *imprés antiquíssim*; després de la taula final, n'hi ha quatre més, també en blanc i sense paginació. L'estructura de la foliació, és, per tant, aquesta: 5+1-xiv+1-161+[162]+163-259+[260-272]+4.

Malgrat ser-ne, possiblement, la principal característica, no havia estat assenyalada l'exquisidesa de la cal·ligrafia excepte per la breu anotació de Casanova i Alonso (1988: 149). Es tracta d'una lletra que imita la redona humanística, de tal grau de regularitat que sembla impresa, tot i que, en realitat, l'edició que n'és font hi féu servir lletra gòtica:

38. En aquest cas em referesc a folis complets i no a pàgines, lògicament.

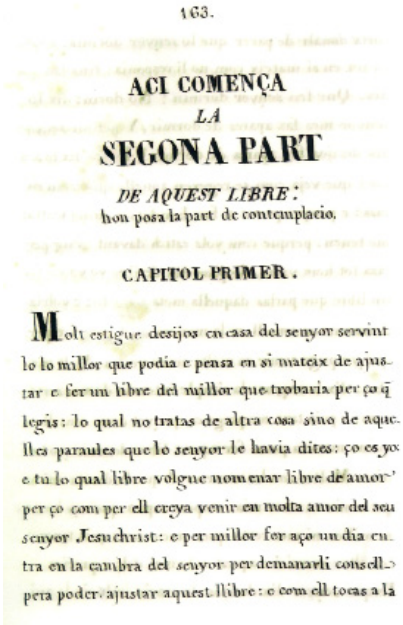

163.

ACI COMENÇA
LA
SEGONA PART
DE AQUEST LIBRE:
hon posa la part de contemplacio.

CAPITOL PRIMER.

Molt estigue desijos en casa del senyor servint lo lo millor que podia e pensa en si mateix de ajustar e fer un libre del millor que trobaria per ço q̄ legis: lo qual no tratas de altra cosa sino de aquelles paraules que lo senyor le havia dites: ço es yo e tu lo qual libre volgue nomenar libre de amor per ço com per ell cregya venir en molta amor del seu senyor Jesuchrist: e per millor fer aço un dia entra en la cambra del senyor per demanarli consell pera poder ajustar aquest llibre: e com ell tocas a la

Biblioteca Universitària de València, ms. 526, f. 163

El model de lletra s'assembla bastant a l'usat pel restaurador secundari del salteri de la Seu de València —el principal n'és Onofre Soler—, a la mà del qual pertanyen els ff. 12, 14, 15 i 34. La rúbrica dels salms transcrits per ell és una lletra humanística bastant pareguda, però no és fàcil constatar que siga la mateixa per l'escassesa dels materials de què disposem; tanmateix, tot i que el text dels salms és en lletra cursiva i també molt pareguda a simple vista a la de la taula final de la còpia vuitcentista de l'*Spill de la vida religiosa*, les grafies amb caiguts, fonamentalment, ens en fan descartar una mateixa mà. En qualsevol cas, sí que resulta interessant la connexió d'aquesta còpia de Soler amb el salteri de l'Arxiu Capitular de València per dues raons: per l'ús d'aquesta lletra redona humanística en contextos vertaderament propers a la còpia vuitcentista de l'imprés valencià de 1529, en tots dos casos amb funció d'ennoblir físicament el text i perquè ens suggereix una datació aproximada per al ms. 526 de la Biblioteca Universitària.

Hem de tenir en compte que la restauració del salteri de la Seu està datada el 1820, mentre Onofre Soler n'era canonge arxiver i, de fet, com s'ha documentat en la

Caplletra 56 (Primavera 2014), ISSN 0214-8188, pp. 9-41

primera part d'aquest treball, el *renovellament* d'aquest manuscrit del segle xv i d'altres de la Biblioteca Capitular havia estat a instància seua, segons aprovà el Capítol en reunió del 8 de juliol de 1816. També dalt s'ha demostrat la relació entre el procés de restauració de la còpia vuitcentista del *Psalteri* de Roís de Corella de mà directament del seu posseïdor, el canonge Soler, perquè s'hi ha delimitat a partir de documentació signada la seua lletra. En aquest mateix context, és lògic que s'hagués ordenat també la còpia de l'*Spill de la vida religiosa*, en una data molt propera, doncs, c. 1820-1822,[39] ja que la restauració del salteri capitular quatrecentista tenia la mateixa funció que la reproducció de l'imprés de 1529: facilitar-ne la lectura, però embellint el còdex. Dèries d'un bibliòfil!

És complex explicar ara el procés de restauració física del salteri de la Seu, al qual dedicaré un treball monogràfic, perquè n'he pogut reconstruir l'estructura codicològica del còdex original; en essència, però, se'n retallen els folis i s'enganxen en un paper nou bastant més gran, amb una finestra lleugerament més petita que el full antic, copiant-ne de nou alguns folis que s'han perdut o no es poden llegir. Alguns d'aquests nous fulls són de mà de Soler i els altres usen uns models de lletra amb una cal·ligrafia molt acurada i de bella factura, obra d'algun copista que depenia professionalment d'ell, tal vegada algun ajudant de l'Arxiu Capitular. No aquest, però sí algun altre personatge proper, que seguí instruccions semblants a les del restaurador secundari del salteri, degué ser qui va rebre l'encàrrec de la còpia de l'edició de l'*Spill de la vida religiosa*, a partir de l'exemplar que Onofre Soler mateix ja tenia en la seua col·lecció personal i que avui conservem encara en la Biblioteca Universitària de València, amb la signatura R-1/48.[40]

39. La segona data és la del rebut d'Antonio Perales per la còpia feta a Madrid del *Psalteri* corellà de la Biblioteca Nacional, que degué ser posterior o, si més no, coetània.

40. És l'ítem 1398 del *Catálogo de obras impresas en el siglo XVI de la Biblioteca General e Histórica de la Universitat de València* (Gisbert & Ortells Pérez 1992: 1, 457). Està enquadernat també en pasta, com els ms. 526 i 664, i conté l'ex-libris identificatiu del llegat d'Onofre Soler en la contraportada inicial.

Caplletra 56 (Primavera 2014), ISSN 0214-8188, pp. 9-41

III. *LO PROCÉS DE LES OLIVES*, *LO SOMNI DE JOAN JOAN I LA BRAMA DELS LLAURADORS DE L'ORTA DE VALÈNCIA*

El manuscrit 928 de la Biblioteca Universitària de València és una còpia amb lletra del segle XVIII de tres obres satíriques del cercle de Bernat Fenollar a partir de l'edició valenciana de 1561, de Joan d'Arcos. Aquesta obra pertangué també a la col·lecció d'Onofre Soler, com indica l'ex-libris de la contraportada inicial. La lletra, l'època, l'enquadernació, la grandària del paper, etc. allunyen aquest còdex de les còpies vuitcentistes del ms. 526 i del ms. 664 i l'apropen físicament a la reproducció també del segle XVIII que Soler posseïa de *La Germania dels Menestrals de València* (ms. 670), de Miquel Garcia. Efectivament, a diferència dels altres dos manuscrits, és un còdex enquadernat en pergamí, en la contracoberta inicial del qual s'indica la signatura actual *M 928* i l'antiga *92-1-25*, però en aquest cas no hi ha cap referència al catàleg de Gutiérrez del Caño. Això és així perquè no s'hi recull, com s'ha comentat dalt, sinó que n'he tingut notícia a partir dels fitxers manuals. Fins ara, per tant, ningú no havia parlat d'aquest llibre, ni n'existia cap notícia més que la cèdula del catàleg manual d'aquesta Biblioteca. Per aquesta raó, quan Joan Mahiques (2004: 642, n. 7) tracta aquestes tres obres, pensa que no n'hi ha cap testimoni manuscrit, amb excepció d'un que conté sols la *Brama*, conservat a la Biblioteca de Catalunya com a ms. 88, de lletra de finals del segle XVI, que també «deu esser còpia de l'edició prínceps ja que li manca, com a ella, el vers 75, que és indicat per una ratlla en blanc» (Massó & Rubió 1989: I, 206).[41]

El manuscrit vuitcentista valencià és un còdex de paper en vuité, de 152 x 102 mm, que no fa marques per a la caixa d'escriptura —regular pels marges drets, però no pels esquerres—, amb diferents mesures segons les peculiaritats mètriques de l'obra copiada: la primera i la darrera tenen una mida de 125 x 70 mm, mentre que la segona és de 125 x 50 mm.[42] Es tracta d'una mesura mitjana de caixes que alternen entre les dènou i vint-i-una ratlles, normalment. La foliació —en aquest cas no es tracta de paginació— és a llapis, des de l'inici del text pròpiament dit (ff. 1-138). Al davant, hi ha tres fulls sense numerar, el tercer dels quals fa la funció de portada, amb

41. Aquest exemplar provenia de la biblioteca particular de Marià Aguiló, que havia estat adquirida per la Biblioteca de Catalunya el 1908 (Duran 1998: I, 152).

42. N'indique les mesures màximes, però hi ha versos més breus, lògicament.

Caplletra 56 (Primavera 2014), ISSN 0214-8188, pp. 9-41

el títol *Procés de les olives*; al final del còdex, trobem també, sense foliació i en blanc, uns altres catorze fulls.

El volum conté tres obres, amb els següents títols i folis respectius:

1. *Demana lo reverent mosen // Fenollar al honrrat y dis // cret en Joan Moreno* (ff. 1r-57v).

2. *Somni de Joan Joan* (ff. 57v-131r).

3. *La brama dels llauradors // del orta de Valencia, con // tra lo Venerable mossen // Bernat Fenollar Prebe // re. Hordenada per lo // magnifich mossen // Jaume Gaçull // cavaller* (ff. 132r-138r).

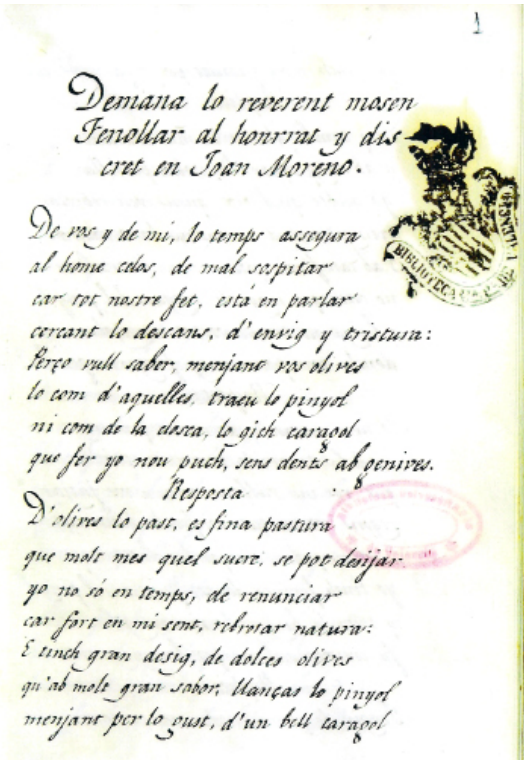
1

Demana lo reverent mosen
Fenollar al honrrat y dis
cret en Joan Moreno.

De vos y de mi, lo temps assegura
al home celos, de mal sospitar
car tot nostre fet, està en parlar
cercant lo descans, d'envig y tristura:
Perço vull saber, menjant vos olives
lo com d'aquelles, traeu lo pinyol
ni com de la closca, lo gich caragol
que fer yo nou puch, sens dents ab genives.

Resposta

D'olives lo past, es fina pastura
que molt mes quel sucre, se pot desijar
yo no só en temps, de renunciar
car fort en mi sent, rebrotar natura:
E tinch gran desig, de dolces olives
qu'ab molt gran sabor, llanças lo pinyol
menjant per lo gust, d'un bell caragol

Biblioteca Universitària de València, ms. 928, f. 1r

Sabem que aquest manuscrit és una còpia d'un imprés valencià de 1561 perquè, com sol ser habitual en aquest tipus de reproduccions, s'hi manté el colofó sense amagar-ne l'origen. Els dos darrers versos del *Procés de les olives* es troben a l'inici del f. 57^{v}, seguits d'un *Deo gratias*, i a la fi del full, deixant-hi un ampli espai en blanc, es reprodueix el colofó de l'imprés original: *Fon estampat lo present llibre en Va // lencia en casa de Joan de Arcos, a // les espatles del estudi general // Any 1561*.

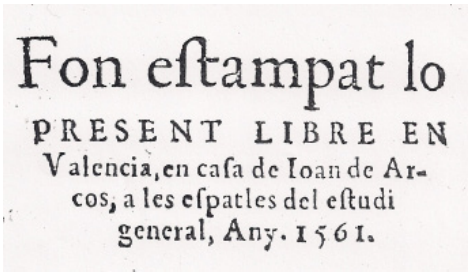
Fon eſtampat lo
PRESENT LIBRE EN
Valencia, en caſa de Ioan de Ar-
cos, a les eſpatles del eſtudi
general, Any. 1561.

Procés de les olives, València, Joan d'Arcos, 1561, f. F_2^{v}

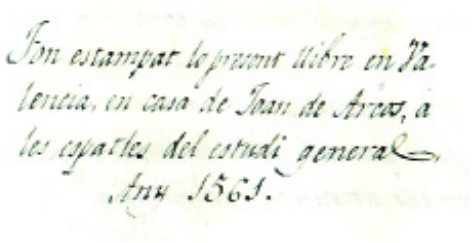
Fon estampat lo present llibre en Va-
lencia, en casa de Joan de Arcos, a
les espatles del estudi general
Any 1561.

Biblioteca Universitària de València, ms. 928, f. 57^{v}

Les altres dues obres, tanmateix, no inclouen cap colofó amb dades sobre un presumpte original imprés, excepte la rúbrica final *Fi del somni de Joan Joan* (f. 131^{r}).[43] Vol dir això que la primera de les obres és còpia d'un imprés independent i les altres dues provenen d'una altra font? No exactament, sinó que la transmissió impresa d'aquestes ha estat bastant peculiar, com veurem, a través d'un format editorial que avui podríem considerar massa modern per a l'època incunable i, fins i tot, per al Renaixement.

La transmissió textual del *Procés de les olives* i del *Somni de Joan Joan* ha anat indefugiblement unida per unes mateixes causes des dels seus primers moments de difusió oral, manuscrita o impresa: la proximitat del context de producció i la relació de *causalitat creativa* entre el *Procés* i el *Somni*. És lògic que, amb aquestes premisses, la transmissió oral i manuscrita d'aquestes obres s'hagués produït fonamentalment en el cercle mateix de Bernat Fenollar i els seus amics, o en contextos literaris ben propers.

43. Es deixa en blanc el f. 131^{v} i la *Brama* es comença a copiar ja en el 132^{r}. En el f. 138^{r}, en el qual acaba la tercera de les obres, no hi ha tampoc cap indicació d'aquest tipus.

Caplletra 56 (Primavera 2014), ISSN 0214-8188, pp. 9-41

Tot i això —o, precisament, per això—, sols se n'han conservat testimonis impresos i manuscrits tardans, que en depenen, però l'origen de l'estreta relació que presenten en el procés de transmissió editorial respon als mateixos patrons. Ja l'*editio princeps* de totes dues obres es va imprimir en un mateix taller i amb un mateix format, però amb portada, signatures de quadern i colofó independents. La data d'aquestes edicions sols es distancia en onze dies, ja que el *Procés* ix dels tallers valencians de Lope de la Roca el 14 d'octubre de 1497, mentre que el *Somni* ho fa el 25 d'octubre. Es tractava d'una estratègia editorial i comercial que es repeteix en les següents edicions de l'obra, fins la de 1561, en la qual aquestes obres també «fueron concebidas ya desde esta fecha como partes que ofrecían, para el comprador que lo desease, la posibilidad de adquirir un único volumen, un volumen unitario» (Mahiques 2004: 650).

Una datació del colofó tan propera de l'*editio princeps* permet de concebre totes dues impressions com «una edició conjunta feta en dos volums» (Jàfer 1988: 43) que el llibreter oferia al comprador, com a obres properes o com a part d'una unitat miscel·lània, la venda o enquadernació unitària de les quals havia estat prevista per l'impressor des del moment en què li aplicà el mateix format, en què anuncià en la portada comuna a totes dues que aquest imprés contenia també el *Somni* i en què inclogué Joan Joan en el gravat amb els participants del *Procés* en el *verso* de la portada.[44] No obstant això, calia fer-ne colofons i signatures diferents, perquè hi havia la possibilitat de la venda separada. Probablement perquè el *Procés* era l'obra més coneguda, Lope de la Roca va enriquir considerablement el *Somni* amb vuit gravats, fets a fusta i tots del mateix autor, com també ho era l'únic que il·lustrava el *Procés*. Amb això, el comprador tenia un al·licient extra a l'hora de considerar si afegia o no el *Somni* a la seua comanda. Aquestes obres de Lope de la Roca[45] marquen, doncs, un referent —estèticament i funcional— per a la impremta valenciana, que sols inclou gravats en obres escrites en català durant el període incunable (Romero Lucas 2003: 1417), mentre que no en porta cap edició llatina i ni tan sols se n'imprimeixen en castellà fins 1501.

A diferència de Marià Aguiló (1923: 545-546), que separa ambdues obres sota els epígrafs núm. 2101 i 2102 del seu catàleg, José E. Serrano considerava tots dos

44. El lloc més habitual en la impremta valenciana incunable (Romero Lucas 2003: 1417).

45. «El impresor que más destacó por la xilografía y que además se preocupó por dejar impresa su marca personal fue Lope de la Roca, quien aporta diecisiete grabados a la imprenta valenciana» (Romero Lucas 2003: 1418), dels quals cinc són escuts i dos la seua marca d'impressor, a més dels nou del *Procés* i el *Somni*.

incunables un mateix llibre,[46] com també ho feien Salvador Jàfer (1988: 43) i Diego Romero, com a núm. 67 del seu inventari (2005: 313). De fet, els tres exemplars conservats de cada obra —un a la Biblioteca Universitària de València, un altre a la Bibliothèque Mazarine de París i un darrer a la Bibliothèque Municipale d'Avinyó— «apareixen relligats conjuntament, com confirmant la profunda identitat física dels llibres» (Palàcios 1974: s. p.).[47]

La segona edició d'aquestes obres sembla que va seguir l'estratègia editorial de l'*editio princeps*, tot i que el colofó té, fins i tot, anys diferents. L'únic exemplar conegut de la segona edició del *Procés* (1532) i del *Somni* (1533) pertany a la Hispanic Society of America, a Nova York. Malgrat els quasi onze mesos de distància entre una i l'altra,[48] «segons M. Lamarca s'hauria de considerar com una única edició i estudiar-la juntament» (Biteca). En qualsevol cas, l'imprés de 1561, que és la font tant del manuscrit vuitcentista objecte d'aquest treball, com de la còpia manuscrita de la *Brama* del segle xvi, és clarament un exemple d'edició múltiple d'obres, amb un cert caràcter obert i flexible, i amb estratègies comercials que pactaven els impressors i els llibreters. No és, de fet, casualitat la recurrència informativa al punt de venda dels impresos: *Venense en casa de Olzina llibrer, // dauant la Deputacio*, tant del colofó de la primera secció d'obres, com en el títol que introdueix la segona:

> LO PROCES // de les Oliues y som // NI DE IOAN IOAN, ORDENAT PRINCIPALMENT // per lo Reuerent mossen Bernat Fenollar, y lo // discret en Ioan Moreno Notari, E apres per // lo magnifich mossen Iaume Gaçull caualler e // altres amplificat. Es obra vtil y molt gracio // sa ara nouament corregit, y affegit la // Brama dels pagesos, o vocables // bandejats escrita per mos // sen Gaçull al dit mos // sen Fenollar. Estampat en Valencia. // Venense en casa de Olzina llibrer, // dauant la Deputacio. 1561 [f. A_1^r].

En una estratègia semblant a la de l'*editio princeps* del *Procés* i del *Somni*, aquesta rúbrica mostra la unitat de les tres obres de la segona secció del volum,[49] malgrat que l'edició completa dels textos formava tres seccions codicològiques, si atenem a la

46. «Sigue en el mismo volumen pero con distinta signatura» (Serrano y Morales 2000: 503).

47. Palàcios (1974) sols en coneix els dos primers i Mahiques hi afig el tercer (2004: 642, n. 7), que té la peculiaritat d'invertir l'ordre de l'enquadernació, col·locant primer el *Somni*.

48. Una del 2 d'agost de 1533 i una altra del 29 de juny de 1533.

49. La primera es componia de l'*Spill* de Jaume Roig i de la *Disputa de viudes i donzelles*.

Caplletra 56 (Primavera 2014), ISSN 0214-8188, pp. 9-41

portada, a les signatures de quaderns[50] i als colofons independents, un que abraçava l'*Spill* i la *Disputa*, un segon exclusiu del *Procés* i un darrer per al *Somni* i la *Brama*:[51]

> *Impresso en Valencia, en casa de Ioan de // Arcos, a les espatles del estudi general. // Any. M.D.LXI. // Venense en casa de Olzina llibrer, // dauant la Deputacio* [f. V_4^v].
>
> *Fon estampat lo // PRESENT LIBRE EN // Valencia, en casa de Ioan de Ar // cos, a les espatles del estudi // general, Any. 1561* [f. F_2^v].
>
> *Fon enstampat lo present llibre en la in // signe ciutat de Valencia, en casa de // Ioan de Arcos, a les espatles del // estudi general. Any. // M.D.LXI* [f. H_4^v]

És aquesta la raó, doncs, que trobem un colofó al final de la còpia del *Procés* en el manuscrit 928 de la Biblioteca Universitària de València,[52] fet que cridava l'atenció perquè no era a la fi de totes les obres. El que degué ocórrer és que el copista, en ser quasi idèntic en l'original el colofó que tancava el *Procés* i el que hi havia després de la *Brama*, decidí de no transcriure aquest últim, encara que sí que hi deixà la rúbrica final del *Somni*, que, efectivament, es trobava en l'original: *Fi del Somni de Ioan Ioan* [f. G_7^r].

Jaume Cortey va imprimir l'*Spill* a Barcelona i Joan d'Arcos a València el mateix any, el 1561, tots dos acompanyats de la *Disputa de viudes i donzelles*.[53] Degué ser per motius comercials que es va afegir a l'edició valenciana aquesta secció amb el *Procés*, el *Somni* i la *Brama* (Mahiques 2004: 652), que no sols enriquia l'edició completa, sinó també la parcial —amb l'afegit d'un tercer text a la parella d'obres impreses conjuntament el 1497 i el 1532-1533—, com indicava Onofre Almudéver en l'epístola proemial que precedia les tres darreres. Tanmateix, hi ha dos grans cossos tipogràfics, que podrien justificar una relativa independència entre l'*Spill* i la *Disputa*, d'una banda, i el *Procés*, el *Somni* i la *Brama*, d'una altra, fet en el qual no entraré ara, perquè l'objecte d'aquest treball és, exclusivament, aquesta darrera secció, que sí que presenta uns tipus unitaris, un títol integrador i una epístola introductòria que les abraça. El *Procés*, el *Somni* i la *Brama* estan enquadernats junts i sense les obres inicials en cinc exemplars:

50. El *Procés* sí que en porta foliació impresa, a diferència de l'imprés del *Somni* i la *Brama*.

51. Encara que les tres darreres obres estaven unides per la rúbrica integradora de la portada del *Procés*, que, tanmateix, no es transcriu completa en el manuscrit vuitcentista.

52. També l'és de la portadeta inicial.

53. «Es verdad que ambas ediciones responden a la táctica de la añadidura, es decir, al procedimiento de incorporar en la nueva edición algún texto ausente en las ediciones precedentes: nuevos capítulos, o nuevos preliminares, o nuevas tablas alfabéticas, o también nuevas obras» (Mahiques 2004: 651).

dos de la Biblioteca Nacional d'Espanya (R. 1017 i R. 1167), un de la Biblioteca de Catalunya (II-V-20), un del fons Lambert Palmart, de Ripoll (R. 146) i un darrer de la British Library (11450a27) (Mahiques 2004: 645). Un d'aquests exemplars —o bé un de semblant— ha estat la font d'aquest manuscrit 928 de la Biblioteca Universitària, que contenia sols aquestes obres. Si tenim en compte que, molt probablement, era un exemplar que es trobava a València en el moment de la còpia, en el segle XVIII, no és difícil pensar que —si fos un dels coneguts— el més probable de tots seria el de la Biblioteca de Catalunya, que havia pertangut a la col·lecció privada de Marià Aguiló, que posseïa també el manuscrit de la *Brama* copiat en el segle XVI —al qual s'ha fet referència abans— i que va ser a València a mitjan segle XIX, com a director de la Biblioteca Universitària de València,[54] on el podria haver adquirit.

EN CONCLUSIÓ

La còpia manuscrita vuitcentista d'una obra que ja es posseïa en un imprés de 1529 pot resultar, si més no, estranya a simple vista, però no ho és tant. L'edició de l'*Spill de la vida religiosa* és de paper en vuité, de 130 x 85 mm, i amb una caixa summament petita, de 110 x 70 mm, uns trets que en faciliten el transport, però que en dificulten la lectura. Encarregar-ne una reproducció manuscrita embellida i en un còdex més manejable —més gran, de paper en 4t de major gramatge i més fàcil de manipular, amb lletra més clara i major separació de línies— és un procés bastant semblant al que propicià Soler per al salteri de la Seu, en la restauració del qual va tenir un paper protagonista. D'aquesta manera, no sols es facilitava la conservació de l'imprés renaixentista, sinó que el canonge bibliòfil podia gaudir de l'ús continuat —i ací radica una altra raó important per a la còpia— d'una obra de factura impecable, que degué fer servir sovint sense trair les dèries bibliòfiles ni en la conservació del llibre antic, ni en el plaer d'usar un nou còdex de tal bellesa. Si no fos per aquestes raons fetitxistes d'un il·lustrat, per què va conservar tots dos exemplars fins la seua mort?

La restauració del salteri capitular està indubtablement relacionada amb els processos de còpia manuscrita dels impresos renaixentistes del *Psalteri* de Joan Roís

54. Des de 1834, de fet, ja es trobava la còpia vuitcentista d'aquesta edició en el fons bibliotecari que dirigia i la devia conéixer bé. En arribar-li l'imprés original, és lògic que s'hi interessés.

Caplletra 56 (Primavera 2014), ISSN 0214-8188, pp. 9-41

de Corella i de l'*Spill de la vida religiosa*, tots tres sota l'auspici d'Onofre Soler. S'hi reconstrueix, doncs, un context clau per a la bibliofília valenciana del primer quart del segle xix, que gira al voltant del període en què aquest personatge exerceix com a canonge arxiver de la Seu. La figura de Soler il·lustra les estratègies col·leccionistes dels segles xviii i xix, que, en el seu cas i crec que en la majoria, s'inicien en un àmbit privat.

A través de la seua biblioteca, es deixa entreveure un posicionament polític d'aquest liberal àgraf, marcat, probablement, per la presència francesa, encara que els seus interessos per la història dels fets i de la literatura a la Corona d'Aragó són l'eix essencial de la seua col·lecció privada, entre els quals destaca la còpia de *La germania dels menestrals de València*. El seu període com a arxiver de la Seu li va permetre una dedicació plena a les seues afeccions bibliòfiles, en un clar procés de retroalimentació, ja que la biblioteca capitular va gaudir-hi d'un dels seus moments més importants quant a la restauració i ampliació del seu fons més antic, fins i tot amb obres provinents de la biblioteca particular d'Onofre Soler mateix. Després d'aquests període, encara ocupà el lloc de rector de l'Estudi General per segona vegada, poc abans de morir, amb major compromís que en la primera ocasió, de la qual cosa es beneficià també la Biblioteca Universitària, que, més enllà de l'atenció rebuda durant el seu exercici com a rector, fou la destinatària del seu important llegat bibliòfil.

Josep Lluís Martos
Universitat d'Alacant

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

Aguiló i Fuster, M. (1923) *Catálogo de obras en lengua catalana impresas desde 1474 hasta 1860*, Madrid, Sucesores de Rivadeneyra.

Beltran, V. (2006) *Poesia, escriptura i societat: els camins de March*, Castelló/Barcelona, Fundació Germà Colón Domènech / Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

[Biteca] Beltran, V., G. Avenoza & L. Soriano, *Bibliografia de texts catalans antics.* [Consulta, 15-01-2011.]

Bover i Font, A. (1981) «Notes sobre les traduccions no castellanes de l'*Spill de la vida religiosa*», dins *Miscel·lania Pere Bohigas*, i, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, pp. 129-138.

— (2003) «*Il Desideroso*, l'aventura italiana d'una novel·la cinc-centista catalana», dins A. Compagna, A. De Benedetto & N. Puigdevall (eds.), *Momenti di cultura catalana in un millenio. Atti del VII Convegno dell'AISC (Napoli, 22-24 maggio 2000)*, I, Nàpols, Liguori Editore, pp. 47-58.

— (2005) «L'autor "calla son nom". Sobre les atribucions de l'*Spill de la vida religiosa*», dins *Miscel·lania Joan Veny*, VII, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, pp. 45-67.

Cabeza Sánchez-Albornoz, M. C. (2000) *La Biblioteca Universitaria de Valencia*, València, Universitat de València.

— (2007) «Manuscritos legados por Onofre Soler a la Universidad de Valencia según disposición testamentaria», dins *Derecho, historia y universidades. Estudios dedicados a Mariano Peset*, I, València, Universitat de València, pp. 295-301.

Casanova, E. & C. Alonso (1988) «Les actualitzacions lingüístiques de l'*Espill de ben viure* (1559) realitzades en l'edició de 1827 per Onofre Soler», *Caplletra*, 4, pp. 137-166.

Duran, E., ed. (1984) *Cròniques de les Germanies*, València, Edicions 3i4.

— (1998) *Repertori de manuscrits catalans (1474-1620)*, I, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans.

Fuster, J. P. (1827) *Biblioteca valenciana de los escritores que florecieron hasta nuestros días, con adiciones y enmiendas a la de D. Vicente Ximeno*, València, Imprenta y Librería de José Ximeno.

Gisbert, A. & M. L. Ortells Pérez (1992) *Catálogo de obras impresas en el siglo XVI de la Biblioteca General e Histórica de la Universitat de València*, València, Generalitat Valenciana / Conselleria de Cultura, Educació i Ciència, 2 vol.

Gutiérrez del Caño, M. (1913) *Catálogo de los manuscritos existentes en la Biblioteca Universitaria de Valencia*, València, Librería Maraguat, 3 vol.

Jàfer, S. (1988) «Estudi introductori. Un debat i un somni: la dialèctica eròtica a finals del segle XV», dins V. Pitarch & L. Gimeno (eds.), *Lo procés de les olives. Lo somni de Joan Joan*, València, Edicions 3i4, pp. 7-73.

Mahiques, J. (2004) «El *Espill o Llibre de les dones*, *La Disputa de viudes i donzelles*, el *Procés de les olives*, el *Somni de Joan Joan* y la *Brama dels llauradors*: notas sobre su difusión impresa en el siglo XVI», dins M. I. de Páiz Hernández (ed.), *La memoria de los libros. Estudios sobre la historia del escrito y de la lectura en Europa y América*, I, Salamanca, Instituto de Historia del Libro y la Lectura, pp. 639-654.

Martos, J. L. (2012a) «Josep Maria Torres Belda i la còpia vuitcentista del *Cançoner de Saragossa*», dins *Miscel·lània Albert Hauf*, III, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, pp. 125-152.

— (2012b) «Sobre l'*Spill de la vida religiosa* i la impremta», *Zeitschrift für Katalanistik*, 25, pp. 125-152.

— ed. (2013) Joan Roís de Corella, *Psalteri: edició crítica*, València, Institució Alfons el Magnànim.

Massó i Torrents, J. & J. Rubió i Balaguer (1989) *Catàleg dels manuscrits de la Biblioteca de Catalunya*, I, Barcelona, Biblioteca de Catalunya.

Molas, J. (1965) «La cultura catalana a l'Europa del Cinc-cents», *Serra d'Or*, 7, pp. 289-291. [Reed.: *Lectures crítiques*, Barcelona, Edicions 62, 1975, pp. 9-14.]

Palàcios, J. (1974) *Poemes Satírics del segle XV. Lo somni de Joan Joan* dins *Novel·les amoroses i morals*, València, L'Estel.

Palanca Pons, A. & M. del P. Gómez Gómez (1981) *Catálogo de los incunables de la Biblioteca Universitaria de Valencia*, València, Universitat de València.

Rafanell, A. & P. Valsalobre (2001) «"Català" i "Valencià" al primer Cinccents. A propòsit de dues edicions de l'*Spill de la vida religiosa*», *Caplletra*, 27, pp. 137-165.

Romero Lucas, D. (2003) «El grabado en los incunables valencianos», dins R. Alemany, J. L. Martos & J. M. Manzanaro (eds.), *Actes del X Congrés Internacional de l'Associació Hispànica de Literatura Medieval*, III, Alacant, Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana, pp. 1405-1420.

— (2005) «Catálogo gráfico-descriptivo de la imprenta en Valencia (1473-1530)», València, Universitat de València. [Tesi doctoral.]

Serrano y Morales, J. E. (1898-1899) *Reseña histórica en forma de diccionario de las imprentas que han existido en Valencia desde la introducción del arte tipográfico en España hasta el año 1868 con noticias bio-bibliográficas de los principales impresores*, València, Imprenta de F. Doménech.

Valsalobre, P. (2001) «De l' *Spill de la vida religiosa* al *Desitjós*. Notes a una novel·la al·legòrica del segle XVI», *Caplletra*, 31, pp. 11-24.

— (2008) «Il Desideroso: un successo editoriale permanente. Note sulla fortuna del romanzo *Desitjós* o *Spill de la vida religiosa* in Italia, dal Cinquecento all'Ottocento», dins *La Catalogna in Europa, l'Europa in Catalogna. Transiti, passaggi, traduzioni. Atti del IX Congresso Internazionale dell' Associazione Italiana di Studi Catalani (Venezia, 14-16 febbraio 2008)* [<http://www.filmod.unina.it/aisc/attive/Valsalobre.pdf>].

— (2009) «El trencaclosques d'*El Desitjós* i una reivindicació de Bé em vull», dins *Miscel·lania Joaquim Molas*, IV, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, pp. 55-76.